

Fødevarerforsyning i det slesvigske afstemningsområde 1918-20

Denne artikel handler om fødevarerforsyningens forhold i det slesvigske afstemningsområde i den nationalpolitiske overgangsperiode 1918 til juni 1920. En periode, der var præget af kaotiske tilstande og et politisk magttomrum efter det tyske sammenbrud og våbenstilstandsansøgning i oktober 1918.

På fredskonferencen i Paris 1919 blev *Commission Internationale de Surveillance du Plébiscite au Schleswig* (CIS) nedsat for at gennemføre nationale folkeafstemninger i Slesvig og overtage den daglige administration af afstemningsområdet. En væsentlig del af den daglige administration angik fødevarerforsyningen, som kommissionen måtte overtage fra det tyske krigsøkonomisvæsen.

Krigsøkonomisvæsenet i Tyskland

Ved 1. Verdenskrigs udbrud i august 1914 talte man i Tyskland om sommerudflugten til Paris. En kort og hurtigt afgjort krig var forventet. Af den grund blev landbruget og fødevarerindustriens rolle i krigsforberedelserne negligeret. Marneslaget i september 1914 ændrede dette billede. Krigen blev en stillingskrig, som ville være betydelig længere end forventet. Efter at England i november 1914 indledte søblokaden, også kaldet *hungerblokaden*, hvor Tyskland blev afskåret fra livsvigtig import af kunstgødning og kraftfoder, blev landbruget og fødevarerindustrien, under et kaldet krigsøkonomisvæsenet, et afgørende element i den tyske krigsøkonomi.¹

Allerede i august 1914 blev eksport af levnedsmidler og fodring med brødkorn forbudt, og i løbet af efteråret 1914 blev der indført maksimalpriser og rationeringer på brødkorn og kød. Den 25. november 1914 blev det almennyttige selskab, *Kriegsgetreidegesellschaft*, oprettet med den hensigt at sikre hæren og civilbefolkningens forsyning med brødkorn. Selskabet bestod af lokale afdelinger og fik den 17. december 1914 statslig koncession på indkøb af brødkorn fra landbruget. Fra januar 1915 skulle *Kriegsgetreidegesellschaft* modtage 60% af brødkornshøsten i hver kreds (amt). Til at fordele og udligne afleveringsmængderne blandt større og mindre ejendomme blev *kommunalforbundene* oprettet. Disse kommunalforbund var en slags bedrift bestående af kredsen og kommunale produktionsafdelinger. Kommuneforstanderne blev tildelt rollen

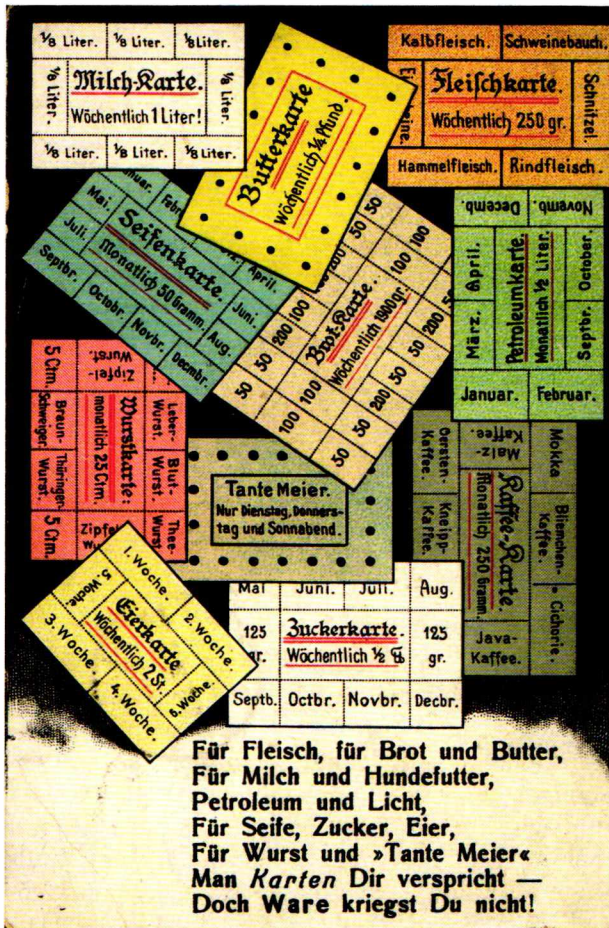

Fig 1. Tysk postkort med rationeringsmærker fra 1. Verdenskrig. Alle fødevarer blev rationeret i Tyskland under 1. Verdenskrig som en følge af vareknapheden. Som postkortet antyder, var det lettere at erhverve rationeringsmærkerne end fødevarerne. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

som virksomhedsledere i det kommunale kollektivbrug og skulle sørge for inddrivelse og aflevering af brødkorn. Kommuneforstanderne havde også ansvar for fordelingen af menneskelig og maskinel arbejdskraft mellem bedrifterne. De resterende 40% af brødkornshøsten gik til kredsens eget forbrug og blev fordelt af enten Kriegsgetreideselskabet eller Kommunalforbundet selv.²

Det tyske krigs ernæringsvæsen blev stadig mere centraliseret i løbet af krigen. På samme måde som Kriegsgetreideselskabet monopoliserede kornhandelen, blev der dannet offentlige selskaber, der tog sig af kvæg-, smør- og kulhandelen. I juni 1915 blev de lokale Kriegsgetreideselskaber afløst af ét stats-

ligt, centralt *Reichsgetreidestelle*, og i maj 1916 samledes hele krigsøkonomi- og næringsvæsenet under *Kriegsøkonomisamt* i Berlin.³ Med udnævnelsen af Hindenburg og Ludendorff til den øverste hærledelse i august 1916 og lanceringen af Hindenburgprogrammet med krav om totalmobilisering af det tyske samfund, kulminerede centraliseringen af den tyske krigsøkonomi. Et *Kriegsamt* med generaløjntnant Groener i spidsen blev nedsat med det formål at samle hele den tyske krigsøkonomi fra landbrug og ernæring til krigsindustri under ét tag.⁴

Men i 1916 slog høsten fejl, og vinteren 1916-17 er siden blevet betegnet som Kålråbivinteren, da roer var eneste tilgængelige fødevarer. Myndighederne reagerede på den fejlslagne høst med øget kontrol af landbrugsproduktionen. I januar 1917 blev der på provinsniveau oprettet *Kriegswirtschaftsämter* og på kreds niveau *Kriegswirtschaftsstellen*. Begge institutioner stod direkte under Groeners *Kriegsamt*. *Kriegswirtschaftsamt* var øverste instans i alle krigsøkonomiske anliggender i provinsen og blev ledet af en militær embedsmand i samarbejde med overpræsidenten for provinsen. *Kriegswirtschaftsamt* skulle sørge for tilvejebringelse og fordeling af bedriftsledere, arbejdere, arbejdsheste, maskiner og brændstof samt forvaltningen af jernbanenettet og øvrige transportspørgsmål.⁵ *Kriegswirtschaftsstellen*'s opgaver var de samme som *Kriegswirtschaftsamts*, blot på kreds niveau. Først og fremmest skulle *Kriegswirtschaftsstelle* sørge for, at høsten i 1917 kom i hus.

I 1917 tog de sociale og politiske uroligheder i krigens Tyskland til.⁶ Urolighederne hang sammen med de stærkt stigende priser. Hindenburgprogrammet havde forøget den statslige efterspørgsel på industriproduktionen betragteligt og tillod samtidig arbejdslønningerne at stige på grund af manglen på arbejdskraft og frygten for social uro. Det skabte en løn- og prisspiral, der sammen med den tyske rigsbanks dækningsløse krigsfinansieringspolitik førte til en stadigt stigende inflation. De fastsatte maksimalpriser på fødevarer tog ikke del i prisstigningerne. Det betød, at landmændenes udgifter snart oversteg indtjeningen. Det sorte marked, hvor indtjeningen var betydelig bedre, blev derfor mere og mere attraktivt. Sidst i 1917 var sortbørshandelen så overvældende, at det officielle distributionssystem var på sammenbruddets rand.

Formålet med krigsøkonomi- og næringsvæsenets udbygning under krigen var ikke at sikre en ligelig og retfærdig fordeling af fødevarerne, men derimod at brødføde det størst mulige antal soldater og arbejdere for at holde krigsmaskinen kørende. Det overordnede mål var i enhver henseende en militær sejr og midlet en militarisering af hele det tyske samfund. Det var måske også hovedårsagen til, at det tyske krigsøkonomi- og næringsvæsen slog fejl. Som den amerikanske historiker Gerald D. Feldman udtrykker det, spredte der sig fra efteråret 1916 i alle tyske samfundslag en følelse af at være uretfærdigt ramt af krigsøkonomien,

Fig. 2. »Grænsekiosk« ved Kongeågrænsen 1919. Nord for Kongeågrænsen fandt sønderjyderne mange varer, der var utilgængelige i Tyskland. Grænsetrafikken øgedes i 1918-19, og grænsekiosker som denne fra Bastrup ved Vamdrup blev etableret. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

hvilket gav grobund for særdeles destruktive politiske meningsytringer samfundslagene imellem. Den utilstrækkelige fødevarerforsyning og sortbørshandelen var væsentlige årsager til denne udvikling.⁷

Sammenbrud og demobilisering

En sommeroffensiv i 1918 så en kort overgang ud til at vende krigslykken til tysk fordel, men i august-september blev Tyskland mødt af en stærk modoffensiv fra Ententen. Samtidig stod den tyske krigsøkonomi overfor et totalt sammenbrud.⁸ Selv den øverste hærledelse erkendte, at nu havde Tysklands ydeevne nået sin grænse. Hærledelsen skød dog belejligt konsekvensen heraf over til de tyske politikere. 4. oktober 1918 bad den nye tyske Max von Baden-regering præsident Wilson om våbenstilstand med udgangspunkt i præsidentens 14 punkter for en europæisk fredsløsning. Wilson accepterede kun betingelsesløs kapitulaton, og den tyske hærledelse indstillede sig på nye kamp-

handlinger. Matroserne i Kiel og Wilhelmshaven var de første til at sige fra, og en kortvarig politisk revolution tog sin start. Den 9. november 1918 udråbte Philip Scheidemann fra SPD republikken Tyskland i Berlin, og den 11. november 1918 underskrev finansminister Mathias Erzberger våbenstilstandsaftalen med ententemagterne.⁹

Det var med våbenstilstand på præsident Wilsons præmisser i udsigt, at de dansksindede nordslesvigeres leder H. P. Hanssen den 23. oktober 1918 stillede krav om en løsning af det slesvigske spørgsmål på grundlag af den nationale selvbestemmelsesret i den tyske rigsdag. Nølede godkendte den tyske udenrigsminister Solf dette krav overfor H. P. Hanssen den 14. november. Den 16-17. november afholdt den nordslesvigske vælgerforening tilsynsrådsmøde på Folkehjem i Aabenraa, hvor et stort flertal stod bag ønsket om én folkeafstemning i Nordslesvig – nord for en grænse syd om Tønder og nord om Flensborg – og med mulighed for sognevis afstemning syd for denne linie. Gennem den danske regering blev det slesvigske spørgsmål herefter rejst overfor ententemagterne på fredskonferencen i Paris i foråret 1919.¹⁰

Under revolutionen i november 1918 blev der dannet soldater- og arbejderråd, som havde fødevarerforsyningen som primært arbejdsområde. Rådene havde dog så kort en levetid, at de aldrig fik afgørende indflydelse på fødevarer-situationens karakter. Revolutionens hurtige uddøen og SPD's overtagelse af magten betød, at det tyske krigsøkonomi foreløbigt blev opretholdt. Reguleringerne, rationeringerne og maksimalpriserne kunne ikke uden videre ophæves. Således skrev lederen af Kriegswirtschaftsamt Slesvig-Holsten til samtlige Kriegswirtschaftstellen i provinsen den 11. november 1918: »Krigsamtstaben meddeler hermed, at af hensyn til levnedsmiddel- og kulforsyningen, samt demobiliseringen, skal tjenesten opretholdes i fuld omfang, herunder også de enkelte Kriegswirtschaftstellen.«¹¹

Den tyske demobilisering i foråret 1919 var præget af voldsomme uroligheder samt strejker i de tyske storbyer og kulminedistrikter, hvor hjemvendte soldater krævede deres arbejde tilbage. Mange af de hjemvendte soldater blev faktisk genansat i deres gamle arbejde, men prisen var stigende lønninger.¹² I Slesvigområdet forstærkedes denne udvikling af forventningen om overgangen til dansk styre og økonomi. Den mere værdifulde danske kronemønt blev i løbet af foråret 1919 indført som måleenhed for handel med ejendomme og spredte sig efterhånden til enhver form for handel, med pris- og lønstigninger til følge. Landarbejderne krævede deres lønninger udbetalt i danske kroner, men landmændene måtte fortsat sælge afgrøder til maksimalpriser i tyske reichsmark. Sortbørshandelens højere priser blev uimodståelig for landmændene, og smughandelen tog voldsomt til.

Samtidig gav Nordslesvigs forventede overgang til dansk styre anledning til

betydelig økonomisk spekulation. Fra 1. januar til 1. oktober 1919 etablerede 65 firmaer sig i Haderslev by, og cirka 4.000 nye tilflyttere pressede ejendomspriserne i vejret. I Aabenraa var 40 nye firmaer tilmeldt handelsregistret i perioden fra 1. oktober 1918 til 1. juli 1919, i Sønderborg 32. Indlån i de nordslesvigske banker steg fra 132 millioner mark i december 1918 til 287 millioner mark i december 1919.¹³ Det var tysk kapitalflugt fra finansminister Erzsbergers skatteprogram og spekulation i den kommende valutaregulering, der her sås udfoldet. Trafikken over den nordlige grænse til Danmark tog også til. Her kunne der gøres indkøb af ellers utilgængelige varer, som efterfølgende kunne sælges med god fortjeneste i Nordslesvig. Dertil kom, at mange nordslesvigere optog kronelån i Danmark for med den værdifulde kronemønt at kunne afløse deres gæld i tyske mark. Der blev optaget lån på den konto for omtrent 60 millioner kroner i 1919.¹⁴

CIS og H. P. Hanssen

Fredstraktaten fra Paris blev underskrevet af Tyskland om end i protest den 28. juni 1919. Resultatet af traktaten blev for Slesvigs vedkommende to folkeafstemninger. Én en-bloc-afstemning i området ned til en linie syd om Tønder og nord om Flensborg, og én distriktsvis afstemning i Mellemslesvig. Til at gennemføre afstemningerne blev *Commission internationale de Surveillance du plebiscite au Schleswig* (CIS) nedsat. Som omtalt skulle kommissionen udover at gennemføre afstemningerne stå for den daglige administration af området. Dertil kunne kommissionen om fornødent erstatte tyske myndigheder og lade sig bistå af tyske og danske rådgivere, valgt blandt den stedlige befolkning. Kommissionen havde kun almindelig forvaltningsmyndighed, og Tyskland beholdt sin suverænitét over afstemningsområdet, indtil en ny grænse var fastlagt. Dette skulle blive årsag til mange praktiske problemer i forbindelse med Nordslesvigs indlemmelse i Danmark.¹⁵

H. P. Hanssen var i maj 1919 indtrådt som minister i det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender på opfordring af statsminister Zahle. Da CIS i august 1919 samledes i København for at udarbejde et reglement for afstemningerne samt udpege embedsmænd og rådgivere, blev det midlertidige ministerium den vigtigste samarbejdspartner for kommissionen. Fødevarerforsyningen var en af de første berøringsflader mellem CIS og det midlertidige ministerium, og i august 1919 forsøgte de to parter at udarbejde en model for forsyningsforholdene i afstemningstiden. Fødevarerforsyningen til afstemningsområdet lå H. P. Hanssen meget på sinde, og han har formentlig betragtet fødevarerangel som et problem, der kunne medføre sociale uroligheder i afstemningsområdet og i værste fald forhindre afstemningernes afholdelse.

Den 20. august 1919 kunne H. P. Hanssen overfor Rigsdagspartiernes søn-

Fig. 3. Minister for sønderjyske anliggender H. P. Hanssen. (1862-1935). Som minister i perioden juni 1919 til marts 1920 udrettede H. P. Hanssen med sine to medarbejdere et stort arbejde for genforeningens praktiske udførelse. Også fødevareforsyningen i afstemningsområdet fik ministerens opmærksomhed. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

derjyske udvalg berette, at en deputation fra Flensborg havde været hos ham for at tale om ernæringsforholdene. Deputationen havde udtalt frygt for, at fødevarepriserne ville stige til kroneniveau, når CIS overtog styret. Det ville betyde priser 2-3 gange så høje som de nuværende. Deputationen havde derfor foreslået, at de tyske rationeringer og maksimalpriser blev opretholdt til fordel for forbrugerne under CIS' styre. Dette synspunkt kunne H. P. Hanssen tilslutte sig. Men han mente også, at basale livsfornødenheder som kød, brød, smør, margarine og gryn skulle tilføres fra Danmark. I så fald ville der opstå et tab i forhold til indkøbet af danske varer til kronepriser. I Versaillestrakten var det blevet fastlagt, at omkostningerne ved CIS' administration af afstemningsområdet skulle deles ligeligt af Danmark og Tyskland. Det måtte

også gælde for forsyningerne til afstemningsområdet, og udligningen af det omtalte tab skulle derfor deles af Danmark og Tyskland. H. P. Hanssen havde talt med flere medlemmer af CIS, der også kunne tilslutte sig opretholdelsen af de tyske rationeringer og maksimalpriser.¹⁶

Landråd Böhme fra Tønder Kreds blev i august 1919 udpeget til den tyske regerings repræsentant overfor CIS. Böhme var dermed også repræsentant i spørgsmålet om ernæringsforhold sammen med den af Tyskland i april 1919 udnævnte statskommissær for Slesvig, Adolf Köster. Den 29. august berettede H. P. Hanssen overfor Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg, at han med landråd Böhme havde opnået en foreløbig aftale om gensidige leveringsforpligtelser. Aftalen indebar, at afstemningsområdet blev selvforsynende med brødkorn og samtidig fritaget for aflevering af brødkorn til Reichgetreidestelle. Derimod skulle afstemningsområdet aflevere kvæg til det tyske *Viehhandelsverein* efter det gennemsnit, der leveredes over hele Tyskland med fradrag af kvæg til afstemningsområdets eget forbrug. Til gengæld ville Tyskland forsyne afstemningsområdet med sukker og kul i hele afstemningsperioden. Det ville, sagde H. P. Hanssen, være en særdeles fordelagtig ordning, da man for et forholdsvist lille antal kvæg ville få sikkerhed for kul- og sukkerforsyning.¹⁷

Ideen om selvforsyning og compensation som grundlag for en ordning er formentlig udviklet gennem det midlertidige ministeriums samarbejde med CIS. Ministeriet og CIS havde en fælles interesse i at holde ernærings- og forsyningsspørgsmålet adskilt fra nationale interesser i afstemningsområdet, hvilket netop var formålet med selvforsyning og compensation. Men det var langt fra uden problemer at nå til en gensidig anerkendelse af dette princip og senere også at få ordningen til at fungere efter hensigten. Som den flensborgske deputation havde fremført overfor H. P. Hanssen, var prisstigninger på fødevarer som følge af kronemøntens udbredelse et stort problem, som heller ikke selvforsyning og kompensationsprincippet kunne løse.

Varebeslaglæggelser

Den internationale Kommission skulle, som i alle andre forhold, finde en neutral balance mellem de danske og tyske synspunkter omkring forsyningssituationen. Det skulle blive en svær balanceakt. Toldgrænsen blev et ømtåleligt problem for CIS, fordi toldgrænseforholdene hang nært sammen med suverænitetsforholdene i afstemningsområdet. Som omtalt beholdt Tyskland den egentlige suverænitet over afstemningsområdet, indtil den formelle grænse-notifikation af 15. juni 1920. På forespørgsel af H. P. Hanssen havde CIS tidligt afvist, at der kunne indføres toldfrie varer fra Danmark i afstemningstiden. Toldgrænsen ville forblive ved Kongeåen, indtil Danmarks overtagelse af administrationen af hensyn til den fortsatte tyske suverænitet. Det betød, at

fødevarer fra Danmark ikke uden videre kunne tilføres afstemningsområdet. Ifølge H. P. Hanssen var varelagre ophobet i Kolding med henblik på indførsel til Nordslesvig, hvor de fleste varelagre var tomme og behovet for nye tilførsler stort.

De tyske myndigheder var af en anden opfattelse. I august 1919 blev flere varelagre i Nordslesvig beslaglagt med den begrundelse, at de var samlet med henblik på senere fordelagtige danske salgspriser. H. P. Hanssen bad CIS om at hindre beslaglæggelserne, og kommissionen foranledigede et møde mellem H. P. Hanssen og den tyske statskommissær Köster. Det resulterede i, at beslaglæggelserne af varelagre hos den i Nordslesvig hjemmehørende handelsstand ophørte, og de beslaglagte varer blev frigivet. Derimod blev beslaglæggelser fra firmaer, der havde bosat sig i Nordslesvig siden den 1. oktober 1918, ikke frigivet.¹⁸ Vareophobning var et reelt problem i de områder af Tyskland, der enten var besat eller stod overfor en ændring af statstilhørsforhold.¹⁹ Adolf Köster havde med rette sat ind overfor dette fænomen for at forhindre spekulative gevinster ved overgangen til Danmark. Men hvornår var der tale om hamstring med henblik på økonomisk gevinst ved overgangen, og hvornår var der blot tale om, at handelsstanden holdt sine varelagre tilstrækkeligt fyldte med henblik på regulært salg til befolkningen? Beslaglæggelserne var et godt eksempel på, hvorledes den statsretslige overgangsperiode gjorde forsyningsforholdene vanskelige at kontrollere.

Flensborg-mødet

I september 1919 foranledigede det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender nedsættelsen af en dansk 5-mandskommission med ernærings-situationen i afstemningsområdet som arbejdsfelt. Kommissionen bestod af de af CIS designerede landråder A. Karberg, Sønderborg, redaktør Kresten Refslund-Thomsen, Aabenraa og grev O.D. Schack, Tønder, samt tandlæge og senere amtsforvalter J. Smidt fra Haderslev og sidst professor i fysiologi ved Landbohøjskolen, medlem af det danske ernæringsråd og statens brødkornsadministration Holger Møllgaard.

Den 4. oktober 1919 blev et møde mellem 5-mandskommissionen, det midlertidige ministerium og lokale tyske myndigheder arrangeret af CIS. Mødet fandt sted i Flensborg, og fra tysk side deltog statskommissær Köster, flensborgske senatorer, de fem nordslesvigske landråder og repræsentanter fra *Provinzial Fettstelle* i Kiel. Sidstnævnte institution havde ansvar for distributionen af fedtstof i provinsen. Det viste sig på mødet, at kredsmyndighederne i Haderslev, Sønderborg, Aabenraa og Tønder på hver deres måde kompenserede landmændene økonomisk for forskellen mellem tyske maksimalpriser og danske kronepriser for på den måde at tilskynde afleveringerne af kvæg til

kredsene. Det blev fra tysk side stærkt kritiseret, men 5-mandskommissionen fastholdt, at hvis ikke landmændene blev økonomisk kompenseret, ville afleveringspligten aldrig blive opfyldt. De enkelte kredse fik derfor også lov til at fortsætte denne politik.

Landråderne havde til mødet medbragt talmateriale fra de enkelte kredsers ernæringsadministrationer. Ved en sammenholdning af dette talmateriale blev deltagerne enige om, at afstemningsområdet producerede tilstrækkeligt med fødevarer til både at forsyne sig selv og til at sende sydpå som kompensation for kul, sukker og bygningsmaterialer. Der fandtes et ugentligt overskud på 390 stykker kvæg à 600 pund, som kunne udføres til Tyskland. Ligeledes kunne der udføres 36.000 pund smør ugentligt fra afstemningsområdet. Denne udførsel ville i tyske maksimalpriser svare til to millioner mark om måneden. Problemet var, at alene afstemningsrådets månedlige kulforbrug udgjorde en værdi af tre millioner mark, hvortil kom forbrug af sukker og byggematerialer. Det var således ikke muligt at udføre så mange varer fra afstemningsområdet, som der var behov for at indføre fra Tyskland. Alligevel enedes deltagerne om, at kompensationsmetoden, kvæg og smør for kul og sukker, var en ønskelig ordning. De ovennævnte udførselsmængder, 390 stykker kvæg og 36.000 pund smør om ugen, blev derfor fastholdt.²⁰ Når deltagerne kunne enes om denne ordning, var det fordi princippet om selvforsyning og kompensation var en national neutral løsning. Ingen befolkningsgrupper blev særligt begünstiget ved ordningen og samtidig kunne ordningen ikke udnyttes i den nationale propaganda. Derfor kunne også CIS stå inde for ordningen. Der var imidlertid mange løse ender i aftalen – ikke mindst det ulige kompensationsforhold, og modsat hensigten blev alle leveringer indstillet efter den 4. oktober.

Forsyningsens kerneproblemer

På baggrund af leveringernes indstilling tog det midlertidige ministerium initiativ til en konference om levnedsmiddelspørgsmålet i København den 5.-6. november 1919 med deltagelse af repræsentanter for den danske regering og 5-mandskommissionen.²¹ 5-mandskommissionen havde til konferencen udarbejdet et forslag til en ordning af levnedsmiddeladministrationen, hvor de to alvorligste problemer i afstemningsrådets forsyning blev skitseret. Det første problem var ifølge 5-mandskommissionen uforenelige interesser hos forbrugere og producenter. De tyske maksimalpriser måtte opretholdes af hensyn til forbrugerne, eller de forsørgelses-berettigede, som det tyske krigsøkonomiske væsen benævnte folk uden direkte adgang til landbrugsprodukter. Men de tyske maksimalpriser betød også, at landmændenes incitament til at sælge deres produkter på det sorte marked til langt højere priser var meget stort. 5-mandskommissionen foreslog derfor, at den danske stat efterbetalte land-

mændene differencen mellem tyske og danske priser på brødkorn, når Danmark overtog administrationen. Dog kun for det korn, der var afleveret før administrationsovertagelsen og endnu ikke brugt. En sådan efterbetaling fra Danmark krævede en bevilling på 1,5 millioner kroner fra den danske stat, hvis der regnedes med en periode på tre måneder til dansk overtagelse af administrationen.

Med hensyn til kvæg-for-kul-ordningen var det, som omtalt på mødet den 4. oktober, ikke muligt at udføre tilstrækkeligt med fødevarer fra afstemningsområdet til Tyskland til at udligne værdien af kul- og sukkertilførsler. Her pegede 5-mandskommissionen på den mulighed, at Danmark trådte hjælpende til og kompenserede Tyskland for kulleverancerne med korn eller margarine. Det var meget vigtigt, at afstemningsområdet så vidt muligt opretholdt sin selvforsyning med fødevarer og ikke sendte større mængder fødevarer sydpå.

Om det andet alvorlige problem i afstemningsrådets forsyning skrev 5-mandskommissionen: »under hensyn til, at samtlige repræsentanter stærkt fremhævede, at der herskede den største lovløshed i afstemningsområdet, specielt med hensyn til forordningen vedrørende levnedsmidler, er man enedes om nødvendigheden af, at de tyske former saa snart som gørligt afløses af danske, der menes at ville kunne vente større lydighed hos befolkningen og tillige vil frembyde større muligheder for områdets levnedsmiddelforsyning, fordi der derved opnaas intimere tilknytning til den kongerigske administration.«²² Her blev der peget på mistilliden til de tyske statsreguleringer og det magtpolitiske tomrum, der eksisterede i afstemningsområdet. Dette tomrum skulle snarest udfyldes af danske regler og administration for at rette op på lovløsheden. Problemet var imidlertid, at hvis folkeafstemningerne skulle tages alvorligt, kunne der ikke indføres danske regler og administration, før afstemningerne var afholdt. Der var til gengæld ingen tvivl om, at zone 1 ville have dansk flertal, og derfor var befolkningen også begyndt at indrette sig på indlemmelse i Danmark. Princippet om national neutralitet i den daglige administration af afstemningsområdet var på mange måder uforenelig med de faktiske tilstande.

Professor Møllgaards mandat

Professor i fysiologi Holger Møllgaard blev med sin ekspertise og myndighed en hovedperson i planlægningen og udførelsen af afstemningsrådets forsyningsadministration.²³ Professor Møllgaards rapporter og indberetninger til CIS og de danske myndigheder er et centralt kildemateriale til denne bihistorie om folkeafstemningen i Slesvig 1920.

Professor Møllgaard var et oplagt emne som rådgiver for CIS i forsynings-

Fig. 4. Professor i Fysiologi ved landbohøjskolen og ernæringsrådgiver for CIS Holger Møllgaard. (1885-1973). Professor Møllgaard blev den ledende skikkelse i afstemningsrådets forsyningsadministration. Hans ekspertise og handlekraft aftvang respekt og anerkendelse fra både CIS, de tyske myndigheder og den lokale befolkning. Foto: Det kgl. Bibliotek.

spørgsmål, men i Versailles-traktatens bestemmelser stod, at rådgivere skulle findes i den hjemmehørende slesvigske befolkning. Det gav de tyske ernæringsmyndigheder grund til at modsætte sig udnævnelsen af Møllgaard som repræsentant i ernæringsadministrationen. Både det midlertidige ministerium og CIS fastholdt dog Møllgaard som kandidat, og den 24. november 1919 gav de tyske myndigheder sig. Da var forsyningsituationen i afstemningsrådet yderligere forværret, hvilket også var årsag til de tyske myndigheders accept af Møllgaard.

Forhandlingerne skulle optages, men den forværrede situation nødvendiggjorde en revidering af 5-mandskommissionens forhandlingsoplæg. Den 26. november 1919 redegjorde H. P. Hanssen og Holger Møllgaard i fællesskab for

et revideret udkast til en levnedsmiddelordning i Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. Professor Møllgaard ridsede endnu engang problemerne i afstemningsområdets ernærings- og forsyningsforhold op. På grund af mangel på kraftfoder var smørproduktionen stærkt faldende, og selv områdets eget forbrug kunne vanskeligt opfyldes. Kul- og sukkerleverancer fra Tyskland var, med undtagelse af leverancer til Flensborg, minimale. De gældende maksimalpriser blev omgået på alle mulige måder. Smør blev solgt til 25-50 mark pr. pund, mens den officielle maksimalpris var 11,20 mark pr. pund. Priserne på alle varer i handelen steg voldsomt. Kerneproblemet var, at: »Fristelsen til at tilbageholde varerne eller sælge dem i smughandel er saa uhyre stor, at det ikke er underligt, at begge dele sker i stor udstrækning. Der menes, at der er dels opfodret og dels solgt i smughandel saa meget brødkorn, at afstemningsomraadet ikke længere vil kunne forsyne sig selv høstaaret ud.«²⁴

Udførsel af fødevarer fra afstemningsområdet måtte frem for alt standses. Det krævede en fuldstændig afspærring af hele afstemningsområdet ved forøget grænsepatruljering. Med hensyn til landmændenes afleveringsincitament var det nødvendigt, at de sønderjyske landmænd fik det brødkorn, de afleverede til afstemningsområdets eget forbrug, betalt i kroneværdi 25 kroner pr. 100 kilo korn. Det ville koste 500.000 kroner i måneden, og hvis der blev regnet med en overgang til dansk styre den 1. april 1920 i alt to millioner kroner. Kvæget måtte landmændene til gengæld aflevere til tysk maksimalpris med en mindre kompensation fra kredsen. Da afstemningsområdet ikke kunne levere tilstrækkeligt med varer til gengæld for tyske kul, måtte den danske stat træde til og kompensere Tyskland for kultilførslerne ved at levere korn hertil. Det ville koste staten 700.000 kroner. Fødevarer måtte tilføres afstemningsområdet fra Danmark, men uden at forhøje priserne yderligere – blandt andet margarine til en værdi af 1.320.000 kroner over de fire måneder. Sammenlagt en udgift på 4.020.000 kroner for den danske stat.

Det sønderjyske udvalg stemte for bevillingen, da de uholdbare forhold i afstemningsområdet talte for det, og Møllgaard kunne tage mere end 4 millioner kroner med til forhandlingerne med CIS og de tyske myndigheder. At bevillingen kunne skabe vanskeligheder, var Møllgaard klar over. Som han skrev i sin beretning til Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg i april 1920 om forhandlingerne med de tyske repræsentanter: »Hvis dette forslag kunde gennemføres, maatte det ventes at hidføre en væsentlig forbedring i hele forsyningsituationen for den nordslesvigske befolkning. Man var imidlertid ikke blind for, at forslaget i virkeligheden krævede en overenskomst imellem den danske og tyske regering med den internationale kommissions tilslutning, ligesom man heller ikke manglede blik for, at forslaget indeholdt saadanne bestemmelser, som muligvis kunde møde ret stærk modstand fra tysk side, idet

de kunde opfattes som forsøg paa at paavirke afstemningen til gunst for Danmark.«²⁵ Men hensynet til opretholdelsen af den sociale og politiske ro vejede ifølge Møllgaard tungere end hensynet til den nationale neutralitet i fødevarerforsyningen.

CIS' principerklæring

I perioden fra den 14. til den 23. december 1919 førte professor Møllgaard forhandlinger med den af Tyskland udnævnte ernæringsrådgiver Willy Iversen, Munkbrarup, repræsentanter fra nordslesvigske landboforeninger og kredse, samt regionale tyske ernæringsmyndigheder. Den 22. december 1919 lå et fælles forslag til en levnedsmiddelordning klar til CIS, underskrevet af ernæringsrådgiverne Møllgaard og Iversen, statskommisær Köster, landråd Siemon, Aabenraa, formand for Schleswig-Holsteinischen Viehhandelsverein samt M. C. Bartels fra Provenzial Fettstelle i Kiel. Det fælles forslag var et fempunkts program, der stort set svarede til Møllgaards oplæg af 26. november. Via sin ekspertise, det grundigt forberedte oplæg, mandatet fra København og uforbeholden tillid fra CIS var Møllgaard blevet den ledende skikkelse i forsyningsplanlægningen. Punkt ét handlede om en fuldstændig afspærring af afstemningsområdet til lands og til vands, således at udførsel af fødevarer blev standset. Punkt to omhandlede misforholdet mellem de gældende tyske maksimalpriser på korn og det øvrige prisniveau. Dette misforhold skulle udlignes ved, at landmændene fik erstatning i kronemønt for det korn, de havde leveret til Reichgetreidestelle inden 15. februar 1920, og som endnu ikke var blevet brugt, når dansk administration blev indført. Stod landmanden i resistance med kornafleveringen, når dansk administration blev indført, ville de resterende mængder leveringspligtigt korn kun blive betalt i tyske maksimalpriser. Punkt tre sagde, at de tyske maksimalpriser på brødkorn måtte bestå på forbrugssiden. Punkt fire, at det til Viehhandelsverein afleverede kvæg skulle betales i tyske maksimalpriser med tillæg for huden. Punkt fem, at indtil dansk suverænitet var indtrådt, bestod Tysklands leveringsforpligtelser med hensyn til kul, sukker og byggematerialer. Afstemningsområdet skulle til gengæld forpligte sig til at levere det kvæg, der ikke var blevet afleveret i tiden fra 1. august 1919 til 31. januar 1920. Ved at levere 1.900 stykker kvæg om ugen i de første syv uger af 1920 skulle denne resistance indhentes. Dertil kom levering af 390 stykker kvæg og 36.000 pund smør om ugen indtil den danske administrationsovertagelse.²⁶

Kvægtællingen af 1. december 1919 havde vist, at der befandt sig 264.148 stykker kvæg i afstemningsområdet. Det var 20.235 flere, end der havde været den 1. september samme år. Forøgelsen kunne ikke skyldes naturlig vækst alene, men beroede på, at betydelige mængder kvæg var drevet op sydfra for

at blive solgt til kronepriser. Den mængde kvæg der ikke var blevet afleveret, udgjorde kun 11.737 stykker. Den samlede levering frem til den 1. juni 1920 til kredsenes egen forsyning, til Flensborg og til compensation for kul fra Tyskland, ville kun udgøre 7-8% af den samlede kvægmængde i afstemningsområdet. Af den grund mente professor Møllgaard ikke at kunne afvise det tyske krav på kvægrestance.²⁷ Aftalen blev imidlertid taget ilde op i den sønderjyske presse. At Nordslesvig skulle levere 11.737 stykker kvæg til Tyskland, forekom aldeles urimeligt, da Tyskland ikke havde leveret kul siden oktober 1919.²⁸ CIS måtte indkalde de designerede landråder og repræsentanter for landboforeningerne til møde med kommissionen og ernæringsrådgiverne den 6. januar 1920. Generalsekretær Brudenell-Bruce indledte mødet med at oplæse en erklæring af CIS. Om det overordnede princip bag CIS' fødevarepolitik udtalte Brudenell-Bruce: »Det er den internationale kommissions bestemte intention, ikke at tillade spørgsmål om fødevareforsyning eller rent kommercielle emner at hindre udførelsen af en fri og retfærdig afstemning.«²⁹ Det fremlagte forslag til forsyningsordningen var det bedst egnede under de nuværende omstændigheder til at opfylde denne principerklæring, og CIS havde stor tillid til de to ernæringsrådgivere, erklærede Generalsekretæren.

Dansk korn til afstemningsområdet

Angrebene fra den sønderjyske presse kunne da også snart forstumme. Viehandelsverein havde under forhandlingerne i december 1919 fortalt professor Møllgaard, at der fra fredskonferencen i Paris var sendt en note til den tyske regering, som forbød Tyskland at rekvirere kvæg i afstemningsområderne. Det var grunden til, at Viehandelsverein havde indstillet inddrivelsen af kvæget. Møllgaard bad CIS om at fremskaffe denne note fra fredskonferencen. Den 7. januar kom der telegram fra Paris med et bekræftende svar. De tyske myndigheder var blevet påbudt at afholde sig fra ethvert indgreb i afstemningsområdernes økonomiske liv, herunder også rekvisitioner af fødevarer, indtil besættelsen med allierede tropper fandt sted. Det betød, at de 11.737 stykker kvæg Tyskland mente at have krav på, kunne forblive i afstemningsområdet.

Den 10. januar 1920 blev ratifikationerne af Versaillestraktaten endelig udvekslet i Paris, og samme dag bestemte CIS, at afstemningerne i Slesvig skulle afholdes 10. februar og 14. marts. En række anordninger angående praktiske forhold i CIS' regeringstid blev udstedt samme dag. Her i blandt anordning nr. 19 om oprettelsen af et tilsynsråd for befolkningens forsyning med levnedsmidler. Rådet skulle beskæftige sig med »spørgsmaal vedrørende afstemningsomraadet forsyning med levnedsmidler, kul og byggematerialer samt leveringen fra afstemningsomraadet til Tyskland af kvæg og smør i henhold til

vedføjede overenskomst«. Tilsynsrådets to medlemmer var professor Holger Møllgaard og gårdmand Willy Iversen.

To dage senere, den 12. januar 1920, fulgte i anordning nr. 20, en overenskomst mellem CIS og den tyske regering om afstemningsområdets forsyning med varer fra Tyskland. Den tyske regering skulle levere kul, sukker, cement og andre byggematerialer til afstemningsområdet. Til gengæld ville CIS pålægge de enkelte kredse at aflevere så meget kvæg, at der samlet blev udført 390 stykker kvæg om ugen fra afstemningsområdet til deling mellem Flensborg by og Tyskland. Værdien af kvæget skulle svare til værdien af det indførte kul. Men, »skulde værdien af det fra Tyskland indførte kul overstige værdien af de 390 stykker kvæg, skal kommissionen dække værdidifferencen ved udførsel af andre landbrugsprodukter.«³⁰ Det blev det i praksis fungerende princip, og CIS sendte gennem hele deres regeringstid dansk margarine til Tyskland for at udligne værdidifferencen mellem det indførte kul fra Tyskland og det udførte kvæg fra afstemningsområdet.

Kornordningen og selvforsyningsprincippet var ikke nævnt i aftalen. Det skyldtes, at den tyske regerings repræsentant Böhme og statskommissær Köster havde afvist professor Møllgaards forslag om efterbetaling i kronepriser til de nordslesvigske bønder. Forslaget var blevet sendt til regeringen i Berlin, og her blev kornordningen afvist, fordi regeringen anså ordningen for at have væsentlig indflydelse på afstemningsresultatet. På et ekstraordinært møde i København den 24. januar 1920 mellem CIS, tilsynsrådet og den danske regering blev det i stedet aftalt, at CIS købte korn ved den danske regering til forsyning af de forsørgelsesberettigede i afstemningsområdet. Prisen skulle være i overensstemmelse med de eksisterende tyske maksimalpriser og det tab, den danske regering herved fik, skulle senere deles ligeligt mellem Danmark og Tyskland. 6.380 hkg rugmel og 3.170 hkg hvedemel blev dagen efter sendt fra danske kornlagre til afstemningsområdet, svarende til 14 dages forbrug. På den måde lavede CIS to særskilte aftaler med henholdsvis Tyskland og Danmark, i stedet for én samlet aftale. En kvæg for kul aftale med Tyskland og en kornaftale med Danmark. Dette var en simpel nødvendighed for at forsyningerne til afstemningsområdet ikke skulle ophøre, men også et bevis for, hvor svært det var at skabe en samlet og national neutral forsyningsaftale.

I februar tilførtes 12.459 hkg rug og 10.030 hkg hvede fra Danmark, som blev malet på nordslesvigske møller. I løbet af februar og marts 1920 forhandlede CIS med de tyske myndigheder om Tysklands indtræden i ordningen. I følge professor Møllgaards beretning fra april 1920 blev det aftalt, at Tyskland skulle levere 10.000 hkg korn månedligt, hvilket svarede til omtrent en tredjedel af afstemningsområdets forbrug.³¹ En sådan aftale findes imidlertid ikke i CIS' anordninger og synes dermed ikke at være blevet endelig vedtaget. Når

Fig. 5. Den internationale kommissions medlemmer ankommer til Flensborg banegård 25. januar 1920. Fra venstre telegrafdirektør Thomas Heftye, Norge, professor Paul Verrier – fransk rådgiver for CIS, besættelsestroppersnes øverstbefalende Admiral Sheppard, landshøvding Oscar von Sydow Sverige, kommissionens britiske formand Sir Charles Marling og frue, og sidst Paul Claudel kommissionens franske medlem. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Danmark fra start kunne levere korn til afstemningsområdet, var det fordi professor Møllgaard med bevillingen på 4 millioner kr. i november 1919 havde sikret sig en finansiell aftale med den danske stat. Nu kom denne bevilling til at dække korntilførsel til afstemningsområdet og ikke efterbetaling for brødkorn til nordslesvigske landmænd. Indtil videre kunne de nordslesvigske landmænd beholde deres brødkorn.

Folkeforsyningsrådet og afstemningstiden

Da Versailles-traktaten endelig blev ratificeret den 10. januar 1920, trådte CIS i funktion som øverste myndighed i afstemningsområdet. Slesvig var fra da af internationalt administreret afstemningsområde, og valgkampen gik i gang. Men på grund af de allierede besættelsestroppers forsinkede ankomst til afstemningsområdet, ankom CIS først til Flensborg den 25. januar.

Den 26. januar 1920 udstedte CIS anordning nr. 22 omhandlende Folkeforsyningsrådets myndighed. Det før omtalte tilsynsråd fik nu titlen *Folkeforsyningsrådet*, og dets myndighed blev udstrakt til alle dele af forsyningsituationen. Rådet fik uindskrænket magt på forsyningsområdet, og dets beføjelser var at sammenligne med det tyske Kriegswirtschaftsamts.

Efter anordningen fulgte en bekendtgørelse fra Folkeforsyningsrådet angående kvægafleveringerne. Her blev det fastslået, at afstemningsområdet skulle aflevere 6.662 stykker kvæg til Folkeforsyningsrådet over to måneder inden 15. marts 1920 med en gennemsnitlig vægt på 600 pund pr. styk. Kvæget skulle leveres til deling mellem Flensborg by og Tyskland til gengæld for tyske kullerancer. Desuden skulle der afleveres et antal kvæg til kredsenes eget forbrug. Kredsen skulle i første omgang betale for kvægafleveringerne og siden få udgiften refunderet af CIS.

I perioden fra den 26. januar og frem til 14. juni 1920 blev der udstedt 36 anordninger og bekendtgørelser af og om Folkeforsyningsrådet. Den 31. januar bekendtgjorde Folkeforsyningsrådet en aftale med mejerierne i afstemningsområdet, hvori mejerierne forpligtede sig til så vidt muligt at forsyne befolkningen med 100 gram smør pr. person om ugen og med alle midler modarbejdede smughandel på mejerierne. Den 14. februar måtte smørrationen dog sættes ned til 50 gram pr. person om ugen, formentlig fordi store mængder smør var blevet brugt ved bespisningen af de mange tilrejsende, der havde opholdt sig i 1. zone for at afgive deres stemme den 10. februar. Den 31. januar bekendtgjordes de i afstemningstiden gældende maksimalpriser på basale fødevarer. Den 26. februar blev eksport af æg forbudt, indtil prisen igen var faldet til under 1 mark pr. æg. Den 6. marts blev hængemning og præservering af æg forbudt, og overtrædelse af forbudet kunne medføre bøder på op til 10.000 mark eller et års fængsel. Manglen på æg har tilsyneladende været alvorlig. Den 31. marts måtte overførsel af kvæg fra 2. til 1. zone forbydes med undtagelse af kvæg på ejendomme, der lå på grænsen.³²

Det fremgår tydeligt af Folkeforsyningsrådets bekendtgørelser, at spekulation og smughandel var et udbredt problem i det slesvigske afstemningsområde. Folkeforsyningsrådet havde ganske vist fået uindskrænket myndighed, men der foregik tydeligvis stadig mange transaktioner udenfor rådets rækkevidde.

Kvægafleveringsmodstand i Tønder kreds

Da der i januar 1920 blev slået en streg over kvægestancerne fra efteråret 1919, regnede CIS og Folkeforsyningsrådet med, at afleveringerne af de 6.662 stykker kvæg fra afstemningsområdet til Flensborg og Tyskland ville forløbe uden problemer. Det var også tilfældet i de fire østlige kredse Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Flensborg Landkreds. Her støttede landboforenin-

gerne Folkeforsyningsrådets anordninger.³³ I Tønder kreds var billedet et andet. *Schleswig-Holsteinischer Bauernverein*, der var oprettet under krigen som protestbevægelse mod tvangsafleveringerne, arrangerede i februar og marts 1920 flere protestmøder mod de nye afleveringsbestemmelser. Protesten gik på, at de fleste landejendomme på vestegnen var så små, at de ikke kunne medvirke i afleveringerne uden at miste op til halvdelen af deres besætning.³⁴ Professor Møllgaard deltog den 2. marts i et protestmøde i Tønder. Han foretog på mødet, at de små landmænd gik sammen om afleveringerne og udlignede afleveringerne kontant imellem hinanden. Møllgaard lovede desuden, at han ville arbejde for, at den danske stat betalte landmændene en godtgørelse for deres kvægafleveringer, når Danmark havde overtaget administrationen. Problemet var, at et sådan løfte ikke kunne gives offentligt, fordi: »vilde vi nu love Guld og grønne Skove, saa vilde Tyskerne med fuld Ret kunde fremhæve noget saadant som Forsøg paa Stemmekøb. Det vilde være en politisk Erklæring fra vor Side, en Erklæring som, vilde forhindre en hæderlig og ærlig Afgørelse.«³⁵ Nu var løftet dog alligevel givet.

I første omgang førte protesterne i Tønder kreds til udstedelsen af en anordning, hvor i Folkeforsyningsrådet fik fuldmagt til at påkræve kredsene at tvangsinddrive kvæget for landmændenes egen regning.³⁶ Det blev ifølge Møllgaards egen rapport ikke nødvendigt. Kort tid efter mødet den 2. marts begyndte afleveringerne fra Tønder kreds at blive opfyldt. Den 6. april 1920 fremviste Møllgaard resultaterne af kvægafleveringer pr. 6. marts 1920 for Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. 1.575 stykker kvæg var leveret til Flensborg by og 2.188 stykker kvæg var leveret til Tyskland. I alt var 3.763 stykker kvæg afleveret, hvilket var lidt over halvdelen af det i bekendtgørelsen af 26. januar fastsatte antal. Kvæget udgjorde en værdi af 2.969.246 mark. Danmark havde derudover leveret 150 tons margarine til en værdi af 2.400.000 mark til Tyskland som kompensation for kulleleverancer til afstemningsområdet. Tyskland havde således samlet modtaget leverancer til en værdi af 5.369.246 mark. Tyskland havde alene i perioden mellem den 10. januar og 10. februar 1920 leveret 20.728 ton kul til afstemningsområdet til en værdi af 4.145.702 mark.³⁷

Kronepriser på brødkorn og kvæg

Afstemningen i zone 2 den 14. marts var et vendepunkt for den administrative og praktiske forberedelse af de sønderjyske landsdeles indlemmelse i Danmark. Det var fortsat usikkert præcist hvor stor en del af afstemningsområdet, der skulle indlemmes i Danmark. Forslag om Flensborgs internationalisering og Tiedje-linien hang stadig uafklaret i luften. Meget talte dog for, at hele zone 1 ville blive dansk, og forberedelser på indlemmelse af dette område blev fra

dansk side intensiveret. På den måde kunne det tyske forslag om en Tiedje-grænselinie nord om Tønder lide en stille død.

Også på forsyningsområdet var den 14. marts et vendepunkt. Professor Møllgaard kunne nu opfylde sine løfter til landmændene i Tønder. Den 19. marts 1920, fem dage efter afstemningen, lod han på den danske stats brødkornsadministrations vegne trykke en erklæring i den sønderjyske dagspresse. Heri stod, at landmænd bosiddende inden for det område, der blev dansk, ville få 60% af det brødkorn, de havde afleveret til Reichgetreidestelle og Folkeforsyningsrådet i høståret 1919-20 betalt efter den danske kornlovs priser. I tyske priser fik landmanden 4 kroner pr. 100 kilogram brødkorn, mens han i danske priser ville få 30 kroner pr. 100 kilogram. Differencen var således 26 kroner pr. 100 kilogram, som brødkornsadministrationen ville efterbetale for 60% af afleveringens vedkommende. Med hensyn til kvægafleveringer ville landmænd inden for det til Danmark tilfaldende område få 20 øre ekstra betaling pr. pund levende kød, de havde afleveret i henhold til anordningen af 26. januar 1920.³⁸ Dermed opfyldte professor Møllgaard sit løfte til landmændene i Tønder kreds og det ikke blot på kvægafleveringer, men også på aflevering af brødkorn. 26 kroner mere pr. 100 kilogram korn gjorde det unægtelig en fordel at bo på den danske side af grænsen. Men afstemningerne var afholdt, og erklæringen kunne ikke længere anklages for at være et forsøg på at påvirke stemmeafgivelserne.

Den 20. april 1920 kom Møllgaards erklæring om efterbetaling til de nord-slesvigske landmænd til drøftelse i Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. Efterbetalingen blev bragt i sammenhæng med et forslag om indførelse af 5.000 tons foderstoffer i form af majs og oliekgær til 1. zone. Foderstofferne skulle uddeles til landmændene i bytte for det brødkorn, de havde afleveret eller ville aflevere til kredsmyndighederne. Byttet med foderstoffer skulle ske efter danske kornlovspriser, og brødkorn, der ikke blev byttet med foderstoffer, skulle efterbetales kontant. Den samlede mængde brødkorn, der blev byttet med foderstoffer eller betalt i danske kornlovspriser, måtte ikke udgøre over 60% af det brødkorn, landmændene ville aflevere i høståret 1919-20. Møllgaard regnede med, at den samlede mængde afleverede brødkorn i høståret 1919-20 ville udgøre 180.000 hkg – 60% af denne mængde var 110.000 hkg, hvoraf 5000 tons skulle byttes med foderstoffer og 6.000 tons betales i danske priser. Operationen ville koste den danske stat 2.960.000 kroner. Forslaget blev vedtaget, og de små 3 millioner kroner bevilget.³⁹

Den 22. april bekendtgjorde Folkeforsyningsrådet, at alt afleveringspligtigt brødkorn i høståret 1919-20 skulle afleveres til kommunalforbundene inden den 10. maj 1920. Kornet ville blive betalt med 41 mark pr. 100 kilo rug og 46 mark pr. 100 kilo hvede, i danske priser omtrent 4 kroner pr. 100 kilo brød-

korn. Den danske stats efterbetaling på 26 kroner pr. 100 kilogram ville siden følge, men afleveringer efter den 10. maj ville ikke blive efterbetalt af den danske stat. Afleveringsincitamentet var ikke til at overse.

Besættelse og kronemønt

Afstemningen i zone 1 gav 75% danske stemmer og 25% tyske stemmer, og afstemningen i zone 2 20% danske og 80% tyske stemmer. Det var nu op til CIS at foreslå en grænselinie på baggrund af afstemningerne. Igen gik der længere tid end forventet, før en endelig afgørelse blev truffet – ikke mindst på grund af afsettelsen af regeringen Zahle og påskekrisen i Danmark sidst i marts 1920.

Kronemøntens indførelse i zone 1 var længe ventet, men også denne del af indlemmelsen i Danmark trak ud. Problemet var toldgrænsen, der ikke kunne flyttes fra Kongeåen før den endelige suverænitetsoverdragelse. Den danske regering frygtede, at hvis kronemønten blev indført før toldgrænsens flyttelse til den nye sydgrænse, ville varer fra Tyskland uhindret strømme ind i Nord-slesvig til de høje kronepriser. Men Tyskland nægtede, at toldgrænsen kunne flyttes før suverænitetsoverdragelsen. Enden på affæren blev, at grænsen mellem 1. og 2. zone blev fysisk afspærret, og zone 1 besat af danske styrker den 5. maj 1920. Kronemønten blev dernæst indført i zone 1 den 20. maj 1920.⁴⁰

Besættelsen og kronemøntens indførelse betød, at zone 1 og 2 blev administrativt adskilt. En række anordninger herom blev udstedt den 14. maj, herunder adskillelsen af forsyningsadministrationen. Forsyningsadministrationen i zone 1 ville overgå til ernæringsinspektoratet i Aabenraa, der overtog alle rettigheder og forpligtelser fra Folkeforsyningsrådet. Folkeforsyningsrådet beholdt forsyningsadministrationen i zone 2 samt administration af kulforsyningen i både zone 1 og 2. Folkeforsyningsrådet skulle påse, at der i tidsrummet 15. maj til 31. juli 1920 blev tilført zone 1 15.000 tons kul. Willy Iversen blev øverste leder af Folkeforsyningsrådet, mens professor Holger Møllgaard blev leder af ernæringsinspektoratet i Aabenraa.

Mens Folkeforsyningsrådets anordninger om forsyningsforhold forblev i kraft i zone 2, blev en række nye anordninger udstedt for zone 1. Handelen med kød, svin, kalve, fisk, havre, byg, margarine og smør blev sat fri. Det vil sige, at afleveringspligt og rationeringer ophævedes. Dog skulle det af 26. januar bestemte antal kvægafleveringer opfyldes. Den før omtalte brødkornsordning trådte i kraft den 20. maj. Landmændene ville få 4 kroner pr. 100 kilo brødkorn i betaling fra de nye amter. Ernæringsinspektoratet i Aabenraa ville efterfølgende efterbetale 26 kroner pr. 100 kilo for 60% af den samlede brødkornslevering. Maksimalpriser på korn, mel og brød blev fastsat i samme anordning. Bagere måtte sælge rugmel til forbrugerne for højst 21 øre kiloet og hvedemel for 64 øre kiloet. Rugbrød måtte ikke sælges for over 24 øre kiloet.⁴¹

Fig. 6. »Vi forlanger Toldgrænsen flyttet og Kronemøntens Indførelse.« Demonstration på Gravene i Haderslev omkring april 1920. Kronemønten blev allerede i foråret 1919 uofficielt indført som måleenhed for handel og vandel i Nordslesvig. Det skabte meget skæve løn- og prisforhold, hvilket gav anledning til protester i Nordslesvig. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Til sammenligning var de gamle maksimalpriser for rugmel i detailhandel 1,05 mark pr. kilogram og for hvedemel 1,19 mark pr. kilogram. I maj 1920 var markkursen gennemsnitlig 14 kroner for 100 mark. Omregnes de gamle maksimalpriser til kronepriser, var det 14 øre pr. kilo rugmel og 17 øre pr. kilo hvedemel. Kronemøntens indførelse betød, at prisen på rugmel steg med 7 øre pr. kilo og prisen på hvedemel med 47 øre pr. kilo, hvilket var prisstigninger på omtrent 50% og 150%.

Prisstigningerne på brødkornsmel var udtryk for en generel tendens. Da kronemønten var indført den 20. maj, steg priserne i zone 1 eksplosivt. Frigivelsen af handelen for en lang række varer, afspærringen af grænsen til både syd og nord samt kronemøntens højere værdi var årsag til den eksplosive stigning. På den baggrund blev der iværksat generalstrejke fra den 3.-15. juni blandt arbejderne i købstæderne. Arbejdernes krav var 2 kroner i timeløn, hvilket var en højere løn end den danske standard på 1,60 kroner i timen. CIS reagerede den 7. juni med at udstede en anordning om oprettelsen af prisreguleringskommissioner i hvert amt, der skulle sørge for, at fødevarepriserne

ikke oversteg de i Danmark gældende maksimalpriser. Den 12. juni lykkedes det at nå frem til et forlig. Arbejderne skulle have løn efter den i Danmark gældende overenskomst. Til gengæld ville arbejdsgiverne tilstræbe, at forbrugspriserne blev holdt nede på et tilsvarende niveau. Den 15. juni 1920 genoptog arbejderne deres arbejde. Samme dag notificeredes den nye grænse af ambassadørrådet i Paris, og suveræniteten over Nordslesvig blev overført til Danmark. I anordning nr. 159, den sidste af slagsen, bekendtgjorde CIS, at dens myndighed fra og med den 16. juni 1920 var ophævet.⁴²

Regnskabet og udligningen

I december 1920 fremlagde professor Møllgaard statens brødkornsadministrations regnskab for ernæringsordningen i det slesvigske afstemningsområde overfor landbrugsministeriet. Den samlede bevilling fra Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg til ernæringsforholdene i afstemningsområdet var 7.020.000 kroner. 4.020.000 kroner blev bevilget den 26. november 1919 og 3.000.000 blev bevilget den 20. april 1920. Udgifterne kunne samlet gøres op til 6.089.000 kroner, og der var 931.000 kroner i overskud. Regnskabet så ud som vist nedenstående.

Udgifter til ernæringsordningen i afstemningsområdet januar-juni 1920

Art	Udgift
Efterbetaling på Korn	1.245.366,30
Ombytning af Vintersæd	121.602,66
Efterbetaling på Kvæg	889.104,55
Sønderjyllands vareforsyning	
Margarine	1.815.575,96
Rugmel	173.974,95
Hvedemel	200.260,65
Hvede	344.699,66
Rugmel	594.017,99
Kul	326.359,85
Diverse varer	64.758,20
Diverse omkostninger	70.206,89
Vareforsyning i alt	3.589.854,15
Prisregulering på Rug i tiden 20. Maj-15. Sept. 1920	298.766,50
Samlet udgift	6.144.694,16
Overskud fra Ernæringsinspektoratets administration	-55.642,75
Gæld til Statens Brødkornsadministration	6.089.051,41

Tablet 1. Kilde: Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22. Rigsarkivet.

Den danske stat havde haft en udgift på 6.089.051,41 kroner til ernæringsordningen i afstemningsområdet i perioden fra januar til juni 1920. 3.589.854 kroner gik til fødevarerforsyning af afstemningsområdet, og 2.554.840 kroner var givet som efterbetaling og regulering på afleveret brødkorn og kvæg. 6 millioner kroner var ganske mange penge i 1920. Det svarede stort set til Ministeriet for offentlige Arbejders udgifter i finansåret 1919-20 på 6,4 millioner kroner, eller halvdelen af landbrugsministeriets udgifter på 11,7 millioner kroner i samme finansår.⁴³ Leveringer af margarine til Tyskland, som kompensation for tyske kulleverancer til afstemningsområdet, indgår ikke i Møllgaards opgørelse. Danmark havde leveret 150 tons margarine til en værdi af 2,4 mio kroner til Tyskland før den 6. april 1920 og muligvis mere derefter.

I Versaillestraktaten stod anført, at administrationsudgifter under CIS skulle deles ligeligt mellem Danmark og Tyskland. Det er ikke lykkedes at finde nogen endelig opgørelse over CIS' samlede administrationsudgifter, hvori forsyningsudgifter indgår. Forsyningerne til afstemningsområdet indgik heller ikke i de finansielle mellemværender mellem Danmark og Tyskland efter indlemmelsen af Nordslesvig. Spørgsmålet er, om de danske udgifter blev udlignet ved kultilførslerne fra Tyskland? Da Folkeforsyningsrådet efter den danske besættelse og kronemøntens indførelse i maj 1920 skulle udarbejde en ordning for forsyningsadministrationens deling, var denne udligning indarbejdet i rådets forslag. I en skrivelse fra Willy Iversen til det tyske *Reichswirtschaftsministerium* i Berlin af 10. maj 1920 fremgår det, at Tyskland havde leveret 40.000 tons »for meget« kul til afstemningsområdet i perioden fra 12. januar til 15. maj 1920 i forhold til aftalen af 12. januar 1920 og kvægleveringer fra afstemningsområdet. Tyskland burde derfor modtage leveringer af kvæg, æg, sukker og margarine fra zone 1 og Danmark svarende til prisen af 40.000 tons kul. Iversen nævner, at dette forslag var i Tysklands interesse, da værdien af de udførte varer fra zone 1 ville være væsentlig højere, end hvad de var fastsat til i aftalen af 12. januar. Retten til de fra Danmark indførte varer skulle gå til zone 2 og fordeles via Folkeforsyningsrådet. Samtidig lagde Iversen op til, at de 15.000 tons kul som Folkeforsyningsrådet var blevet pålagt at tilføre zone 1, efter 15. maj skulle gives i bytte for 4.600 tons brødkorn fra zone 1.

Den 19. maj 1920 underrettedes Flensborgs overborgmester Todsén om, at Reichswirtschaftsministerium ikke ville arbejde for Iversens forslag. Ministeriet følte sig bundet af 12. januar aftalen, trods de for Danmark indbyggede fordele.⁴⁴ Ministeriet frygtede, at en ny ordning samlet set ville være til ulempe for Tyskland. Willy Iversen fik derfor ikke gennemført disse kompensationsforslag, og de 40.000 tons kul blev ikke bragt frem i nogen officiel anordning eller bestemmelse fra CIS. Som Iversen selv antyder, var prisfastsættelsen af de enkelte varer og forholdet i mellem disse af afgørende betydning

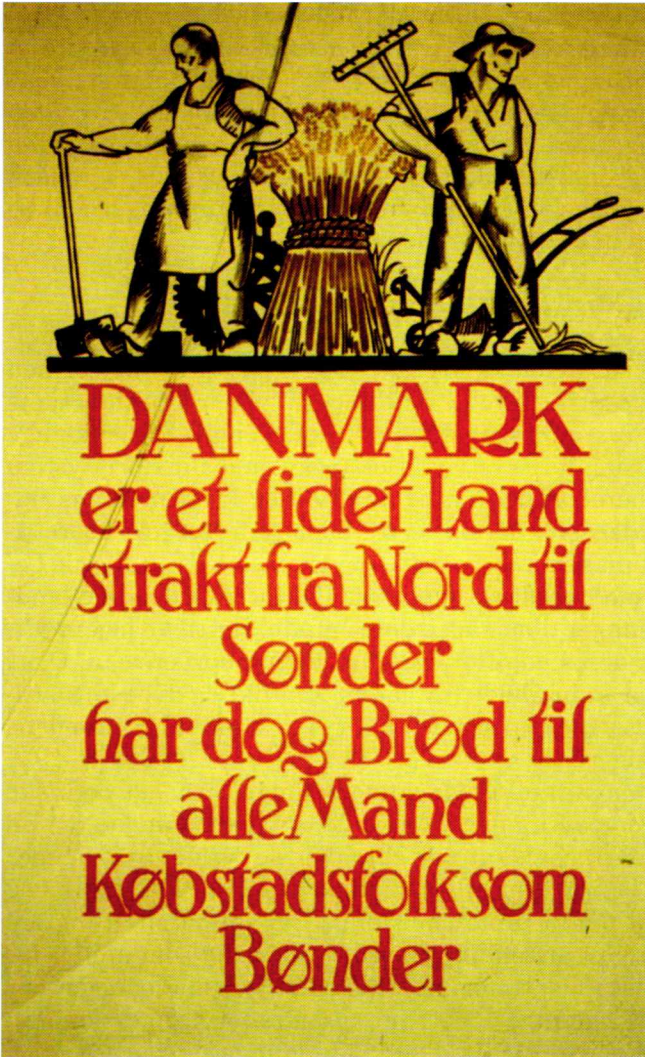

for værdidifferencen. Som det var tilfældet under hele perioden 1916 til 1920 var forholdet mellem de politisk fastsatte priser og markkursens deroute et kerneproblem i forsyningsordningen, og det er meget muligt, at det tyske Reichwirtschaftsministerium og CIS ikke har fundet det formålstjenstligt igen at skulle optage forhandlinger om værdidifferencens eksakte størrelse, men valgt at betragte afstemningsområdets forsyninger fra henholdsvis Danmark og Tyskland som rimeligt fordelt. I hvert fald blev forsyningsordningerne ikke taget op til revision af nogen af de implicerede parter.

Fødevarerforsyning og det politiske magttomrum

Det var i høj grad professor Holger Møllgaards fortjeneste, at forsyningsadministrationen under CIS blev sat i system. Møllgaard og 5-mandskommissionen satte hurtigt fingeren på de centrale problemstillinger i afstemningsområdets forsyning. Det var for det første forbrugernes og producenterens forskellige interesser i det tyske maksimalprissystem. Det tyske maksimalprissystem blev fuldstændigt undermineret af den tyske inflation og kronemøntens udbredelse i afstemningsområdet. Men forbrugerne, eller de forsørgelsesberettigede, var dybt afhængige af maksimalprisernes opretholdelse for at kunne betale for fødevarerne og dermed brødføde familien. Producenterne eller landmændene var til gengæld tvunget til at sælge deres produkter til de højere priser på det sorte marked, da deres udgifter også havde kroneprisniveau. Også landmændene havde familier at brødføde. En latent konflikt og dybe antipatier by og land i mellem rodfæstedes i disse år i det tyske samfund, en tendens der også var at finde i Slesvig

Den anden centrale problemstilling i fødevarerforsyningen var det politiske magttomrum. De politiske omvæltninger i Tyskland og forventningen om en snarlig indlemmelse i Danmark betød, at respekten for de tyske myndigheder forsvandt. Der fandtes ikke længere en tillidskontrakt mellem civilsamfund og statsadministration. Det var derfor professor Møllgaards intention at indføre det danske rationeringssystem i afstemningsområdet så snart som muligt for at udfylde det fødevarerpolitiske magttomrum. Problemet var imidlertid, at der ikke kunne indføres dansk lovgivning i afstemningsområdet, før suveræniteten var overført til Danmark, og da slet ikke før afstemningerne var afholdt. I stedet måtte der opbygges et midlertidigt system, der hvilede på særskilte aftaler mellem CIS og henholdsvis den danske og tyske regering. Et selvforsynings- og kompensationsprincip forsøgtes opretholdt som kerne i afstemningsområdets forsyning for at opfylde CIS' målsætning om, at fødevarerforsyningen ikke måtte få indflydelse på afholdelsen af frie og retfærdige afstemninger. Denne målsætning blev til dels opfyldt. I hvert fald blev alvorlig fødevarer-mangel og deraf følgende sociale uroligheder, der i værste fald kunne have for-

Fig. 7. Dansk afstemningsplakat fra 1920 tegnet af Thor Bøgelund og tekst af Jeppe Aakjær. Set på baggrund af den materielle nød og generelle mangelsituation i efterkrigstidens Tyskland kunne denne valgplakats budskab om brød til alle kun forstås som et løfte om forbedrede materielle vilkår for befolkningen under dansk styre. Om økonomiske forhold har påvirket stemmeafgivelserne i Slesvig forbliver dog uvist. Dias: Museet på Sønderborg Slot.

hindret afstemningerne, afværget. Til gengæld var afstemningsområdet ikke udelukkende selvforsynende, men modtog også forsyninger fra Danmark.

Fødevarerforsyningen fra Danmark og efterbetalingen af brødkorn og kvæg leveret af landmænd i den del af afstemningsområdet, der kom til Danmark, var meget synlige goder for den stedlige befolkning, sammenlignet med de tyske

kulleleverancer. Kan dette synlige bevis på den højere velfærd og levestandard i Danmark have påvirket stemmeafgivelser til fordel for Danmark? Spørgsmålet er svært at besvare, da en opinionsundersøgelse aldrig blev udført. Den højere velfærd og levestandard i Danmark blev brugt som et argument for tilslutning til Danmark i valgkampen. Det gav grobund for det tyske skældsord »Speck-Dänen« om folk der stemte dansk af materielle grunde. Særlig valgkampen i zone 2 handlede om materielle og økonomiske fordele og ulemper ved de to alternative nationale valgmuligheder. Zone 2 opnåede som bekendt stort tysk flertal, så her har danske fødevarer ikke tiltrukket voldsomt mange vælgere. Men hvis fødevarerforsyningerne fra Danmark havde betydning for afstemningsresultatet, så havde den fejlslagne tyske krigsernæringspolitik det også. Det officielle tyske distributionssystemets kollaps og deraf følgende fødevaremangel og nødtilstand i afstemningsområdet kunne ikke siddes overhørig af CIS eller i det Danmark, der ønskede at indlemme dele af dette område.

Kildemateriale

Landsarkivet for Sønderjylland (LAA)

Haderslev Krigsernæringsvæsens arkiv pk.1

H. P. Hanssens privatarkiv. pk.nr 159.

Bekendtgørelser fra den Internationale kommission.

Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol.

Rigsarkivet (RA)

Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22.

F.O. 852. Danica 600 Public Record Office London. Mikrofilm. (CIS-arkiv).

Flensburg Stadtarchiv

XIII Gr. 4-104 (Abstimmungsarchiv) Akte betr. Die versorgung der Stadt Flensburg mit Lebensmitteln.

Litteratur

Morten Andersen, »Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-1920 og kronemøntens indførelse«, *Sønderjyske Årbøger 2002*.

Morten Andersen, »Folkeafstemning og fødevarerforsyning. Ernærings- og forsyningsforhold i det slesvigske afstemningsområde 1918-20«, *Sønderjyske Årbøger 2004*.

Henrik Becker-Christensen, »Den nye grænse«, Henrik Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år 1920-1995*, Abenraa 1995, s. 24-43.

P.A. Callø, »De økonomiske forhold i Sønderjylland i overgangstiden«, *National-økonomisk Tidsskrift for Samfundsspørgsmaal, Økonomi og Handel*, København 1922, s. 188-229.

- Henrik Fangel, *Haderslev bys historie 1864-1920*, Historisk Samfund for Sønderjylland nr.74, Haderslev og Aabenraa 1996.
- Gerald D. Feldman, *The Great Disorder. Politics, Economics and Society in the German Inflation, 1914-1924*, Oxford 1997.
- Troels Fink, *Da Sønderjylland blev delt, Bd. I-III*, Aabenraa 1979.
- Gottlieb Japsen, *De nordslesvigske sparekassers historie*. Historisk samfund for Sønderjylland. nr. 41. Aabenraa 1970.
- Michael Klos, »Krisen på hjemmefronten 1914-1918 – med Flensborg som eksempel«, *Sønderjyske Årbøger*, 1996.
- Britta Nicolai, *Die Lebensmittelversorgung in Flensburg 1914-18*, Flensburg 1988.
- Marten Refslund Poulsen, *Erindringer. 2. del. Genforeningen i Nordslesvig*, København 1957.
- Hans Schultz-Hansen, *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Historisk Samfund for Sønderjylland nr.72, Aabenraa 1994.
- Hew Strachan, *The First World War. A new illustrated History*, London 2003.
- Anette Østergaard Schultz, *Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18*. Historisk samfund for Sønderjylland. nr. 75, Aabenraa 1996.
- Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Vierter Band 1914-1949*. München 2003.
- Henrich August Winkler, *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, München 1998.

Noter

1. Nicolai s. 22-24 og Callø s. 188-192.
2. Schultz Hansen s.213, Østergaard Schultz s. 226-227 og Nicolai s. 79-85. Hvis Kommunalforbundet skulle stå for fordelingen brødkorn i kredsen, krævede det at den pågældende kreds blev udnævnt til en kreds med selvforsynings-økonomi-»Selbst-wirtschaft«. Flensborg by indgik i foråret 1915 aftale med Flensborg Landdistrikt om fælles Selbst-wirtschaftsstatus efter at have forhandlet med både Haderslev, Sønderborg, Slesvig og Flensborg Land om et samarbejde. Haderslev Kreds opnåede selvstændigt Selbst-wirtschaftsstatus.
3. Schultz Hansen s. 212-214 og Nicolai s. 79-80.
4. Feldman s. 66-67.
5. Meddelelse fra Overpræsidenten til Landråder 23. februar 1917 og Tjenestebog om *Kriegswirtschaftsämter*. Berlin 1917. Haderslev Amts krigsernæringsvæsen pk.1
6. Klos s.155-159.

7. Wehler kap. II *Die deutsche Innenpolitik im Weltkrieg* s. 39-68 og Feldman s.68-80.
8. Om krigshandlinger se Strachan *The First World War*. Om indre tysk udvikling under hele krigen se Wehler, Winkler og Feldman.
9. Winkler s.17-28.
10. Becker-Christensen s. 27-28.
11. Haderslev Krigsernæringsvæsens arkiv pk.1.
12. Feldman s. 127-130.
13. Fangel s. 405-415, Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 54-55 og Japsen s. 303.
14. Andersen 2002, s. 75-78.
15. Fink, bd. II, s. 165-166.
16. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg blev nedsat af Folketinget i april 1919 og skulle fungere som rådgivende organ omkring lovgivningen ved Nordslesvigs indlemmelse i Danmark. Forhandlingsprotokol s. 108-109.
17. Ibid s. 122.
18. *Hejmdal* 2. september 1919.
19. Der blev talt om »hullet i vesten« med hensyn til de besatte områder ved Rhinens vestbred, hvor varer strømmede ud af og ind i Tyskland uden kontrol. Feldman s. 174-175.
20. Ibid .
21. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 264-265.
22. H.P. Hanssens privatarkiv. Pk 159. Brev og udkast til det midlertidige min. af 7. november 1919.
23. Således skrev Marten Refslund Poulsen, Bovlund, senere i sine erindringer om professor Møllgaards virke i afstemningsrtiden; *Møllgard var en elegant og beslutsom herre der vel hørte på vore meninger, men så sagde han, hvorledes det skulle være. Og han havde evne og magt. (gennem CIS)*. Refslund Poulsen s. 60.
24. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s.322-323.
25. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748. Redegørelse for Forhandlingerne mellem den internationale Kommissions danske Ernæringskommissær og Tysklands repræsentanter vedrørende Ernæringsforholdene i det slesvigske Afstemningsområde.
26. »Entwurf zu einem Vertrag zwischen der Deutschen Regierung und der Internationalen Kommission.« 22/12-1919. Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22. Rigsarkivet.
27. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748.
28. *Hejmdal* 29. december 1919 »Kvægafleveringen«.

29. F.O. 852 – 24. Danica 600 Public record Office London. Mikrofilm Rigsarkivet.
30. Bekendtgørelser fra den Internationale Kommission, s. 52.
31. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748. Regdegørelse for Forhandlingerne mellem den internationale Kommissions danske Ernæringskommisær og Tysklands repræsentanter vedrørende Ernæringsforholdene i det slesvigske Afstemningsområde.
32. Bekendtgørelser fra den Internationale kommission.
33. Bl.a. *Hejmdal* 29. januar 1920. »Kreaturudtagningen. De forskellige Landbrugsorganisationer i Aabenraa Amt tilsiger deres støtte.«
34. Blandt andet et stort møde den 20. februar 1920 i Skyttehuset i Tønder. *Hejmdal* 25. februar 1920.
35. *Hejmdal* 3. marts 1920. Kvægafleveringen. Et møde i Tønder i Gaar.
36. Bekendtgørelser fra den internationale kommission, s. 83.
37. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 756-757.
38. *Hejmdal* 19. marts 1920 og Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg Forhandlingsprotokol s. 639. (4.marts)
39. Ibid. s. 808-814.
40. Om kronemøntens indførelse se Andersen 2002.
41. Bekendtgørelser fra den internationale kommission, s. 119-159.
42. Ibid. s. 173-182. og Andersen 2002, s. 111-114.
43. Statistisk Aarbog 1921. Danmarks Statistik. s. 188-189.
44. XIII-Gr. 4-104 – Flensburg Stadtarchiv.

Forfatter

Morten Andersen (f. 1973), cand. mag i historie og Ph.D stipendiat ved Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa. Forsker i emnet regionaløkonomiske konsekvenser af Slesvigs deling 1920-39.